

לובה ר' חרל"פ

החינוך הדתי-ציוני והלשון העברית: החמצה ואתגר

במהלך תקופת התחייה של העברית פעלו המנהיגים הציוניים-דתיים למען החייאת הדיבור העברי ולמען העברית בספרות ובחינוך. נציג בולט של חזון תחיית העברית מקרב המנהיגות הרוחנית באותם ימים הוא הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל שתבע בלהט את טיפוח הלשון העברית כערך מרכזי, גם לשם אחדות האומה וגם כעזר ללימוד התורה. השקפות אלו קיבלו ביטוי בתכנית הלימודים בשנת תרפ"ב (1922) ב"שיבה המרכזית העולמית" שייסד הרב בירושלים בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת.

מה קרה בחינוך הדתי מאז ועד ימינו? בשאלה זו נעסוק להלן. נבחן כמה תכניות לימודים של מקצוע העברית במערכת החינוך הציונית-דתית בעבר ובהווה: נערוך השוואה בין שתי תכניות במערכת הכשרת המורים, בין זו שנהגה בבית המדרש למורים "מזרחי" בימיו הראשונים (תרפ"ג) לזו הנוהגת כיום במכללות לחינוך, ובין שתי תכניות לבתי הספר היסודיים, בין תכנית הלימודים בבתי הספר העממיים של ה"מזרחי" (תרצ"ב) לזו הנוהגת כיום בבתי הספר הממלכתיים-דתיים (וגם בממלכתיים). ההשוואות מצביעות על פחות מתמשך במעמדו של המקצוע ועל הדרת הדקדוק מתכניות הלימודים החדשות. החינוך הדתי, האמון על התפיסה שהלשון אינה רק אמצעי תקשורת אלא "לשון הקודש", יכול להיות – אם ירצה – הספן של השינוי המתבקש במערכת החינוך ובחברה הישראלית.

* עיקרי הרעיונות הבאים במאמר זה הוצגו בהרצאה שנשאתי בכינוס לרגל 100 שנים להולדת הרב מ"צ נריה ז"ל על הנושא "כינוס דתי-ציוני בחברה רב-תרבותית", מכללת חמדת הדרום, ה' בשבט תשע"ג, 16 בינואר 2013. אני מודה למשתתפי הכינוס על הערותיהם ועל תגובותיהם.

מים מדלן, 24 (יהדות, ישראליות ורב-תרבותיות), תשע"ג

מבוא

תחיית הציונות המדינית ותחיית הלשון העברית היו משולבות זו בזו. אצל חלק מאנשי הציונות המדינית, ובייחוד אצל אנשי הציונות הדתית, לא הייתה הלשון העברית רק סממן של זהות לאומית (כמו צרפתית לצרפתים, אנגלית לאנגלים), גם לא רק רכיב תקשורת-יחברתי שבא להבטיח את ליכוד הגלויות סביב שפה אחת, אלא מרכיב אימננטי בחזון גאולת העם בארצו. רכיב זה ניזון מכוח האמונה בלשון העברית כלשון הקודש וכערך מרכזי בחיי האומה הישראלית. אצל הפעילים הציוניים-דתיים השימוש בלשון העברית היה המשך של מסורת חיה וטבעית בלימוד ענפי התורה. החיבור בין נאמנותם למסורת הלשון העברית ובין השתייכותם לציונות המדינית גרם לתמיכתם בחזון תחיית הלשון העברית ובמקומה בשיבת העם לארצו.

לקראת סוף המאה ה-19 חלה התעוררות במעמדה של העברית בחברה הציונית, בחיי התרבות ובחינוך הציוני, ובכלל זה בחינוך הדתי-ציוני. ציוני דרך בתהליך זה הם מאמרו של אליעזר בן-יהודה "שאלה נכבדה" (ובגרסה אחרת: "לוהטת") שפורסם בשנת תרל"ט (1879)¹ וייסוד ועד הלשון בשנת תר"ץ (1890). באותה שנה נוסדה בירושלים אגודת "שפה ברורה" על ידי אליעזר בן-יהודה, דוד ילין ואחרים במטרה להפיץ את הדיבור העברי. בעקבות כך נוסדו אגודות דומות באודסה ובמקומות אחרים (קלוזנר, תש"ו, עמ' 37). אמנם לפי עדויות שונות, השקפות אלו לא נקלטו בקלות. מתברר שסופרים ומנהיגים ציוניים פקפקו בהצלחת החייאת העברית.² אחד

¹ המאמר שבין שאר ענייניו השפיע בזמנו על מקומה של העברית בתהליך התחייה פורסם ב"השחר", ט (ז) (תרל"ט). וראו מאמר זה ב"פרויקט בן יהודה" במרשתת: <http://benyehuda.org/by/sheela.html>.

² למשל משה ליב ליליינבלום (1843–1910) וא"ל לוינסקי (פדרבוש, תשכ"ח, עמ' 376; 379). על פי קלוזנר (תש"ו, עמ' 37), גם מנדלי, אחד-העם, רבינצקי, ברדיצ'בסקי ואפילו ביאליק לגלגו על דוברי העברית וחשבו את עניין הדיבור העברי ל"מעשה נערות". את אי אמונתו של ביאליק ואת השקפותיו הפסמיסטיות על עתיד ארץ ישראל ועל עתיד הדיבור העברי בתקופת שהותו בגולה מייחס קלוזנר להשפעתו של רבינצקי, ומציין שיחסו השתנה

מהם היה ד"ר שמעון ברנפלד שבמאמרו "מניחי הלשון" (ברנפלד, תרע"ב) טבע את האמרה המפורסמת "כלי זכוכית שנשבר שוב אין לו תקנה", בהביעו אי-אמון בשיבה ללשון העברית כשפת הדיבור.³ אך כאמור העברית התנחלה בקרב היישוב בארץ ישראל ובחוגים הציוניים בחוץ לארץ, וחלק מן המפקקים בתהליך התחייה חזרו בהם מדעותיהם ותמכו בו. הספרות העברית פרחת, נוסדו אגודות "שפה ברורה" במקומות רבים, ונפתחו בתי ספר שבהם נלמדה העברית בשיטה הטבעית. גם מנהיגי הציונות הדתית היו שותפים לפעילות זו.⁴ בעיני רבים המשפט העצמתי ביותר הקולע למקומה של העברית בחינוך הוא זה שטבע ביאליק במאמרו

עם עלייתו לארץ (שם, עמ' 103). על היחס המשתנה של אחר-העם לדיבור העברי ראו אצל קלוזנר שם, עמ' 55–56.

³ כידוע, גם ב"ז הרצל לא כלל בספרו "מדינת היהודים" את חזון תחיית העברית ואף הביע ספקות באפשרות המעשית של הגשמת חזון זה. הנה דבריו של הרצל: "רבים אולי יחשבו, כי יכבד ממנו להבין איש את שפת רעהו, יען אשר אין לנו עוד שפה אחת המדוברת בפי כל העם. הן לא נוכל היום לדבר עברית, כי מאתנו יש לאל ידו לדרוש פתקא למסעו במסלת הברזל בשפת עבר? אבל גם הדבר הזה פשוט הוא מאד. כל איש ידבר שם בשפה, שבה חונך ובה הגה מנעוריו בארץ מולדתו [...] והשפה אשר תסכון ביותר לעניני המסחר והעסקים הכללים תהיה במשך העת לשפה המדוברת בארצנו..." (הרצל, תרפ"ב, הפרק "שפת הארץ", על פי הנוסח העברי בתרגום ד"ר מיכל ברקוביץ, תרפ"ב, הנמצא במאגר בן יהודה במרשתת: http://benyehuda.org/herzl/herzl_003.html). אמנם, מעניין לגלות כי לפי עדות המתרגם מיכאל ברקוביץ (במבוא שכתב למהדורת התרגום הראשונה של "מדינת היהודים" לעברית), הרצל חזר בו מדבריו אלו וביקש ממנו למחוק את הפסקה הזו ולציין ששינה את דעתו ביחס לעברית. אך מכל מקום מלכתחילה לא כלל הרצל את חזון התחייה של העברית בחזונו (על פי פרופ' שלמה הרמתי בריאיון לזאב גלילי. לריאיון המלא ראו: <http://www.zeevgalili.com/2004/02/328>. ותודה לידידתי ד"ר אורלי אלבק שמסרה לי את המידע בנדון).

⁴ לדוגמה, הרב יצחק ניסנבוים וא"ד חורגל שנמנו עם ראשי האגודה הציונית-דתית "נצח ישראל" מיסודם של בחורי ישיבת וולוז'ין, ייסדו את סניף "שפה ברורה" במינסק (פדרבוש, תשכ"ח, עמ' 377). אמנם למען הדיוק ההיסטורי נציין כי בוויכוח שהתקיים לאחר הקונגרס הציוני הראשון (בזל 1897) על הכללת תחיית הלשון העברית והפצתה בתוך תכנית העבודה של ההסתדרות הציונית, התנגדו לכך נציגי "המזרחי" דווקא, אך זאת לא משום התנגדותם לתחיית הלשון העברית אלא משום שלא סמכו על התנועה הציונית שתבטא את השקפותיהם בעבודה תרבותית, והעדיפו שתעסוק רק בהתיישבות (פדרבוש, עמ' 378). משמע שהתנגדותם להכללת תחיית העברית בתכנית של ההסתדרות הציונית נבעה מדאגתם לביצור הדת, אך אין בכך כדי לערער על תמיכתם בתהליך התחייה של הלשון העברית ובעשייה למענו בציבוריות ובחינוך.

"על החינוך והלשון" (תרע"ז): "מפתח הזהב של החינוך העברי הוא הלשון העברית"⁵.

נציג בולט של חזון תחיית העברית מקרב המנהיגות הרוחנית של היהדות הדתית באותם ימים הוא הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, ששימש כרבה של יפו (1904–1914) ולאחר מכן הרב הראשי בארץ-ישראל (1921–1935). עוד בספרו המוקדם "אדר היקר" (יפו, 1906) תבע בלהט את טיפוח הלשון העברית גם לשם אחדות האומה וגם לטובת איכות לימוד התורה. אחד הביטויים לכך הוא תרגול "השפה בדיבור החי":

... ואז יוסר התבלול, בלבול הלשונות של דור ההפלגה שבקרבנו יקטן ויחלש. עד מהרה נוכל להבין את השפה הטהורה הטבעית והפנימית שבה גדולי ישראל, גדולי התורה, באמת מבטאים את הגיוני לבם" (אדר היקר, עמ' נט; מובא אצל רוזנברג, תשמ"ה, עמ' 104).

בעת המאבק של היישוב בארץ נגד חברת "עזרה" בעניין שפת ההוראה בטכניון (הפולמוס הידוע כ"ריב השפות") פנתה הפדרציה הציונית "המזרחי" (לשכת המרכז בהמבורג) לרב קוק בניסיון להשפיע עליו שלא ייתן ידו ליריבי "עזרה". הרב קוק, במכתבו מד' באדר תרע"ד (1914), ענה להם כך:

...הנני רואה שאנו צריכים לעמד על הבסיס האיתן של קבלת כל הטוב שישנו בכל פינה ובכל תנועה, קו"ח [=וקל וחומר] בתנועה הלאומית שלנו [...], ותחיית השפה, כמו תחיית הארץ, לא תרד אצלנו מכבודה אע"פ שרבו לצערנו המשתמשים בשתייהן שלא-כהוגן, ודווקא בשביל כך מוכרחים אנו עוד יותר להתאמץ לקחת את החלק היותר רשום בתחיות הללו ההולכות ומתפתחות, ויודעים אנו ברור כי דבר-ה' הוא אשר פקד את עמו ומצמיח להם קרן ישועה קמעא-קמעא (אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' רפא [איגרת תרעב]).

⁵ הנאום נישא בוועידת המורים העבריים הראשונה באודסה, אלול תרע"ז. לנאום המלא ראו ב"פרויקט בן יהודה" במרשתת: <http://benyehuda.org/bialik/dvarim04.html>.

הרב העמיד אפוא את יחסו החיובי לרעיון תחיית השפה העברית בשורה אחת עם רעיון תחיית הארץ בהדגישו את "מקור הנצח" של הארץ והשפה, ובהמשך הגן על עמדת היישוב העברי בשאלת "ריב השפות" וקרא להצטרף למחאה:

...בוודאי בכל עז נצא למחות מחאות חיוביות נגד אלה המקצצים את שני הענפים הללו, הארץ והשפה, משורש החיים שלהם, ממקור הנצח, משם ה' אלהי ישראל [...] אבל דוקא ממקור חיי עד נשאב לנו כח בלתי פוסק להגדיל את פעלנו על הככרים הרחבים אשר לענפים הנכבדים הללו כארץ וכשפה, ובכל אומץ הננו מוכנים להגן על כבודם ולהרבות השפעתם... (שם) ⁶.

השקפות אלו קיבלו ביטוי בתכנית הלימודים בישיבה המרכזית העולמית שייסד הרב בירושלים בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת. בתכנית הלימודים משנת תרפ"ב (1922) שהוכנה על ידי הרב דוד כהן "הנזיר" ובאישורו של הרב קוק, באים לימודי הלשון העברית בסעיף הראשון של התכנית, תחת הכותרת "הוראת תנ"ך", כלומר כחלק מלימודי הקודש:

הוראת תנ"ך: לפי רוח הנבואה ובביקורת הביקורת החיצונית. חקר לשון הקודש: דקדוק, לשון המקרא, לשון המשנה, סגנון המצטיקים, הרחבת הלשון, ידיעת גבולות ארץ הקודש" (רודיק, 1998, עמ' 81).

אמנם תכנית לימודים זו לא יצאה לפועל (שבט וגוטל, תש"ע, עמ' 1), ⁷ אך מכל מקום זו הייתה הצהרת כוונות חשובה. ⁸

⁶ מובא אצל פדרבוש, תשכ"ח, עמ' 320–321. מידע נוסף על יחסו של הראי"ה לתחיית העברית ראו כרמי, תשנ"ה; גוטל, תשע"א. עוד ראו גרשוני, תשע"ב (על דרישת הראי"ה להוראה בעברית בישיבת "מרכז הרב"); חרל"פ, 2009 (על התחדישים בכתבי הראי"ה).

⁷ בתכנית משנת תרפ"ד נזכרת "חכמת הלשון" בסעיף התנ"ך אך לא כמקצוע לעצמו (שבט וגוטל, תש"ע, עמ' 7, הערה 31). בתכנית לימודים נוספת של ישיבת "מרכז הרב" שנתפרסמה בשנת תרפ"ו (פורסמה על ידי שבט וגוטל, שם) מוזכר לימוד התנ"ך אך לא לימוד הלשון.

⁸ בהקשר זה מעניין לציין כי בישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה, שהוקמה בשנת תש"י (1939), לא למדו את הלשון העברית כמקצוע. כידוע, לפי חזונו של הרב נריה, בעשור הראשון למדו בישיבה רק לימודי קודש. ולפי עדות הרב אברהם צוקרמן, בתקופה שבה נלמדו בישיבת כפר הרא"ה רק לימודי קודש (עד 1949) לא למדו בה דקדוק עברי וגם לא

מה קרה בחינוך הדתי מאז ועד ימינו? בשאלה זו נעסוק להלן. במאמר הנוכחי נתמקד בבחינת כמה תכניות לימודים של מקצוע העברית במערכת החינוך הציונית-דתית בעבר ובהווה. נערוך השוואה בין שתי תכניות במערכת הכשרת המורים, בין זו שנהגה בבית המדרש למורים "מזרחי" (תרפ"ג) לזו הנוהגת כיום במכללות לחינוך בישראל, ובין שתי תכניות לבתי הספר היסודיים, בין תכנית הלימודים בבתי הספר העממיים של ה"מזרחי" (תרצ"ב) לזו הנוהגת כיום בבתי הספר הממלכתיים והממלכתיים-דתיים.⁹

העברית במערכת הכשרת המורים

בית המדרש למורים "מזרחי"

בשנת תרפ"א (1921) הוקם בירושלים הסמינר הראשון למורים דתיים – בית המדרש למורים "מזרחי",¹⁰ בראשות המייסדים הרב אוסטורובסקי-המאירי והרא"ם ליפשיץ שהיה מנהלו הראשון. ליפשיץ היה גם חבר פעיל בוועד הלשון והביע השקפות מעניינות בתחום מדיניות הלשון והכוונת הלשון. בין השאר הוא כאב את הזלזול בדקדוק. הנה כמה מובאות מדבריו בעניין זה: "רק לשון עם דקדוק היא לשון תרבותית" (שובל, תשס"ח, עמ' 238); "תרבות לשון היא תנאי ללשון תרבות" (שם). כדי לשמור על הלשון שלא תיהפך לדיאלקט יש לדעתו לקבוע מקום רחב לדקדוק בתוך בית הספר בכל שנות הלימוד "ולהפוך בו ולהפוך בו" (שם, עמ' 239). ליפשיץ רואה בכללי הדקדוק את "רוח הלשון". הדקדוק "יעלה את הרגשת הלשון לידי הכרה" (שם). ללימוד הדקדוק ערך גם בפיתוח המחשבה – בהיות בו פעולת הגיוניות רבות שאינן מצויות במקצוע אחר.

עברית כשפה (ותודה לרב שמחה אריאל ששאל את הרב צוקרמן בעניין זה). עם זאת, לימוד הגמרא בשיטת הלימוד הליטאית אך בעברית ישראלית חיה היה מסימני ההיכר של הישיבה הארץ-ישראלית החדשה.

⁹ נעיר שהתכניות בימינו משותפות לחינוך הדתי ולחינוך הכללי.

¹⁰ כיום המכללה האקדמית הדתית לחינוך ע"ש רא"מ ליפשיץ.

לדעתו, "יש גם ערך מוסרי להוראת הדקדוק, בהרגילו את האדם לדיוק זהיר" (שם).¹¹

ביטוי להשקפותיו אלו אנו מוצאים בתכנית הלימודים בבית המדרש "מזרחי" שבניהולו שנתחברה בשנת תרפ"ג.¹² בית המדרש כלל אז שש כיתות: שנת מכינה, ארבע שנים תיכון ועוד שנת סמינר. למעשה היה זה בית ספר תיכון בשילוב עם שנת סמינר למורים. ללימודי העברית הוקדשו בכל שנה 3–4 שעות שבועיות, בסך הכול 22 שעות במשך שש שנים. שיעורי העברית כללו דקדוק על כל ענפיו, כתיבת חיבור, הרצאות, קריאה ביצירות ספרותיות, תורת הספרות. הנה התכנית בכיתה ד בסמינר:

עברית: 3 שעות

דקדוק: הפעל: הבנינים במקרא ושימושיהם, פסיב קל, בנינים בודדים במקרא [...], המעבר מהמקרא לספרות שלאחריו, באור נתפעל ושימוש, הבנינים במשנה ושימושיהם [...] נוכחות ונסתרות במקרא ובמשנה, עתיד מארך ועתיד מקצר, חזרה על נטיות הפעל בהעמקה [...], הסבר לדרכי הנטיות של כפולים, קרבת הפעלים העלולים, התמזגות ל"א ולו"י בתנ"ך ובמשנה, שמוש מלות היחס ומלות החבור, שמוש מלות השאלה [...]

ספרות: תולדות הספרות החדשה עד הזמן האחרון, זרמים ספרותיים בספרות העולם.

קריאה: מספרות העתיקה: המשוררים הספרדים [...] הפיטנים האשכנזים האחרונים [...] קריאה במורה נבוכים, קטעים מספרי פילוסופיא, קטעים מן הזהר, קטעים מספרי מוסר. מספרות החדשה: [...] מאמרים מאחד העם, [...] שירים של המשוררים האחרונים, ספורים לש"י עגנון. מספרות העולם: שילר, וילהלם טל (תרגום ביאליק).

חבורים: בבית ובכתה. (התכנית, תרפ"ג, עמ' 15–16)

¹¹ המובאות המצוטטות בקטע זה לוקטו על ידי שובל ממאמריו השונים. על השקפותיו בהרחבה ראו שובל, תשס"ח. עוד על ליפשיץ ראו מסותיו החשובות של זהר, תשס"ז; תשס"ח-תשס"ט.

¹² אני מודה למנהלת ספריית מכללת ליפשיץ גב' נחמה פרידמן שהביאה לידיעתי את התכנית הזאת וכן גם חומרים חשובים נוספים.

ה פ ק צ ע ו ת

ס'יה	ה.	ה.	ו	ז	ח	ט	ת
3	—	—	—	—	—	1	2
13	1	2	2	3	3	3	2
7	—	—	—	2	2	2	3
52	6	7	9	10	10	10	10
1	—	—	1	—	—	—	—
1	1	—	—	—	—	—	—
11	2	2	2	2	2	2	1
22	3	4	4	4	4	4	4
1	—	—	1	—	—	—	—
4	—	—	4	—	—	—	—
2	—	2	—	—	—	—	—
5	2	2	1	—	—	—	—
2	2	—	—	—	—	—	—
17	2	3	3	3	3	3	3
7	—	1	1	2	2	2	1
9	—	2	2	2	2	2	1
7	1	1	2	1	1	1	1
6	2	2	—	—	—	1	1
2	—	—	—	2	—	—	—
2	—	2	—	—	—	—	—
18	3	3	3	3	3	3	3
9	1	1	2	2	2	2	1
11	2	2	2	2	2	2	1
10	2	2	2	2	2	1	1
223	30	38	41	40	39	35	

8 6 2

231

36 40

שעורי הוראה — — — —
 ערבית ליודעים 3 — — — —
 חסלאות לקבוצה 3 — — — —
 אסון ליד לשתי קבוצות 4 — — — —
 מטהלה 2 — — — —

תכנית הלימודים הרב-שנתית של בית המדרש למורים "מזרחי" משנת תרפ"ג (1923)

כפי שכתב שמש (תשנ"א) במחקרו על תולדות בית המדרש, "לעברית ניתן המקום החשוב ביותר אחרי התלמוד" (עמ' 32). ועוד כתב:

המורים לעברית היו מעמודי התווך של חוקרי הלשון ומחדשיה, הלא הם א"מ ליפשיץ, חנוך ילון [...] ומרדכי בן-יחזקאל. העובדה שמנהל המוסד עצמו שימש אחד ממורי המקצוע הקנתה לעברית מעמד נכבד ביותר וייחסה לו חשיבות רבה גם בעיני התלמידים (שם).

וכן:

בוגרי המוסד היו, ללא ספק, בעלי לשון ובעלי דקדוק, וזה היה אחד מתחומי הצטיינותם ומסימני ההיכר שלהם. קריטריון חשוב להערכתם על-ידי מנהל המוסד היתה מידת הצטיינותם בעברית (שם, עמ' 34).

מכל אלה עולה החשיבות של מקצוע העברית, ובמרכזו הדקדוק העברי, ב"בית המדרש למורים מזרחי".
נפנה עתה לסקירת תכנית הלימודים במכללות לחינוך בימינו.

תכנית הלימודים במכללות לחינוך, מהדורות תשנ"ט–תשס"ג
תכנית הלימודים המשמשת היום במערכת הכשרת המורים בישראל נכתבה במשך כעשור, ויצאה בשתי מהדורות: מהדורת עיצוב בתשנ"ט ומהדורת תשס"ג (פרסום פנימי).¹³

לתכנית זו קדמו שתי תכניות: האחת מתשל"ג (בראשות א' צלמון) והשנייה מתשמ"ו (מנחה: מ' פרוכטמן). בתכנית תשל"ג הושם הדגש על תקינות הלשון ועל ידיעת הניבים וכן על שכלול דרכי ההבעה שבכתב. התכנית מתשמ"ו כללה ארבעה פרקים: ידע לשוני (ענייני דקדוק

¹³ את תכנית תשס"ג (פרסום פנימי) ראו במרשתת בקישור זה: <http://michlol.org/milo/pages/mm011/mm011280a.htm>. בין תשנ"ט לתשס"ג הוכנסו שינויים קלים לטובת הדקדוק המסורתי. הסקירה שלהלן מבוססת על מהדורת תשס"ג.

ובלשנות), ביצוע לשוני בכתב ובעל פה, ניתוח טקסט, שיקולי עמדה (תחיית הלשון, הלעז והסלנג).¹⁴

בתכנית הנוכחית ללימודי יסוד בלשון עברית במכללות לחינוך (תשנ"ט-תשס"ג)¹⁵ הושם הדגש "בתפיסה ההקשרית והתקשורתית של הלשון, בשיח ובטקסט. הלשון נתפסת בה ככלי לחשיבה וכאמצעי לתקשורת בתוך הקשרים נסיבתיים: לימודיים-הוראתיים, חברתיים ותרבותיים" (מתוך המבוא – תשס"ג). כפי שנראה להלן, לדקדוק ניתן בה מקום זניח.

התכנית נחלקת לשלוש רמות: הרמה הבסיסית (רמה א), הרמה הבינונית (רמה ב) והרמה הגבוהה (רמה ג). התלמידים מסווגים לרמות השונות באמצעות ציוני הבגרות במקצועות העברית או באמצעות תוצאות רכיב הלשון במבחן הפסיכומטרי. בהתאם לתוצאות אלה מחויבים התלמידים ב-2–6 שעות שנתיות בהתאמה לרמה הנקבעת להם (על פי חוזר הגף להכשרת עובדי הוראה הנשלח אל המכללות לחינוך).

בתכנית המוצעת לרמה הגבוהה אין פרקי דקדוק כלל. עניינה בנושאים אלה: הלשון בהקשר חברתי-תרבותי; מבנה של טקסטים ודרכי תיהלוחם (ניתוח עיוני); הלשון בהוראה (איתור קשיים בהבנת הנקרא, ניסוח שאלות ותשובות, הכרת תכניות לימודים ועוד).

בתכנית המיועדת לרמה הבינונית הפרק הראשון (ובו שישה סעיפים) מוקדש לסוגיות בסמנטיקה של העברית בת־זמננו; הפרק השני – קריאה של טקסטים, הבנתם ודרכי יצירתם; הפרק השלישי – הלשון בהוראה – הדיבור בכיתה. פרק זה כולל שלושה סעיפים, ורק אחד מהם (סעיף 3.2) נוגע, בין השאר, בדקדוק הצורני: "תקינות דקדוקית והתאמה משלבת". תלמידי הרמה הבסיסית לומדים את הנושאים האלה: "ליבון מושגי יסוד בהדגש פונקציונאלי" (ובין הנושאים נמצא חזרה על מושגי יסוד

¹⁴ מידע זה מתוך המבוא למהדורות תשנ"ט ותשס"ג.

¹⁵ על הרקע והנסיבות שהביאו להדגשת תחומים אלו בתכנית זו ובתכניות מקבילות במערכת החינוך ראו ניר, תשס"ה.

בתורת ההגה ובתורת הצורות ותחביר פונקציונלי); "קריאה של טקסטים, הבנתם ודרכי יצירתם"; הלשון בהוראה (אימוני קריאה וטיפול בבעיות כתיב).

רואים אפוא כי תלמידי הרמה הגבוהה אינם זוכים ללימוד הדקדוק הצורני; רק תלמידי הרמה הבסיסית והרמה הבינונית מקבלים מעט בנושא זה, וגם זאת – בשולי נושאי הלימוד שלהם.

אכן, יש בתכנית הנוכחית מבחר מרשים של תחומי עניין שונים: פרקים בתולדות הלשון, סוגיות בהוראה, אוריינות: אסטרטגיות של תהליך טקסטים, טיפול דידקטי בכתיב, בקריאה, בניסוח, ואף פרקים בבלשנות מודרנית: סוגיות בסוציולוגיית טיפוגרפיה, בפרגמטיקה ובסמנטיקה.¹⁶ אך מעט מאוד יש בה מתורת ההגה, מתחום תורת הצורות ומתחום התחביר, ואף זאת "בהדגש פונקציונלי", כלומר רק נושאים וסוגיות הנראים למורים "שימושיים" בחיי בית-הספר ובחיי היום-יום.

¹⁶ ונסביר את המושגים הנזכרים בהדגמה באמצעות המילה "פח" ששמעתי מפרופסור רפאל ניר ז"ל. מילה זו יכולה להידון מנקודות מבט שונות, בתחומי הלשון השונים. איש ההגה יעמוד על הגיית ה"א הידוע בצירוף "הפח", לעומת ניקוד ה"א במילה "החדש" וכיו"ב. איש הדקדוק הצורני יזהה את המשקל של המילה "פח" ואת ניקודה ואת נטיותיה, וגם ינצל את ההזדמנות ללמדנו את ההבדל בין "להריק" (את הפח) משורש "ריק" ובין "להוריק", משורש "ריק". איש התחביר ינתח את הצירוף "הפח" מבחינה תחבירית, ויראה בו "משפט חסר": "הפח" תמורת "הרק את הפח" או "יש להריק את הפח" או "אנא, הרק את הפח". הלקסיקולוג, המילונאי, ישאל מה זה "פח". מעיון במילונים הוא יגלה ש"פח" במקרא הוא רב משמעים: לוח מתכת רקועה; מלכודת, כלי ללכוד בו ציפורים וכד'; "נפשנו כצפור נמלטה מפח יוקשים, הפח נשבר ואנחנו נמלטנו" (תה' קכד, ז), ובהרחבה – כל מכשול; ובלשון חכמים: "הכל בידי שמים חוץ מצנים פחים" (בבלי, בבא בתרא קמד, ע"ב) – במשמע חום; ובלשון ימינו זה מכל המכיל בדרך כלל אשפה, ולא רק ממתכת רקועה אלא גם מפלסטיק. הבלשן הסמנטיקאי יתהה על הקשר בין לוח המתכת ובין המלכודת והמכשול, וכן יתהה על הגלגול שעבר ה"פח" מלוח מתכת למכל אשפה. בחקירתו הוא יגלה שהמונח "פח אשפה" הוא מיטונימי, כלומר, מלכתחילה, כשמכלי הזבל היו ממתכת התבסס הקשר בין המילים על הקשר בין החומר שממנו עשוי הכלי ובין מטרת הכלי ותכליתו, ובהמשך נתבסס הקשר על הדמיון בתפקידי הכלים (כלומר שני הכלים הם מכלים לאיסוף אשפה, זה מפח וזה מפלסטיק). הבלשן הפרגמטיסט, זה המתעניין במשמעות של המבט "הפח" הנאמר בנסיבות שונות, יתהה על ההשתמעויות הנסיבתיות השונות שעשוי מבע כזה להביע, למשל "הפח" יכול להיות קריאה של אזהרה ("היזהר, אל תלך לאחורין פן תיתקל בפח ותיפול!"), או ציווי ("עליך לצאת מן הבית ולהריק את הפח!"), או בקשה, בסגנון רך יותר ("אנא קח עמך את הפח בצאתך והרק אותו").

תכנית הלימודים בעברית בבתי הספר היסודיים

התכנית לבתי הספר העממיים של המזרחי משנת תרצ"ב

את תכנית הלימודים בבתי הספר העממיים (כך קראו אז לבתי הספר היסודיים) של ה"מזרחי" הכינו המפקחים הרב יעקב ברמן וד"ר י' אנגל בשנת תרצ"ב (1932) על יסוד תכנית קודמת משנת תרפ"ד שנכתבה עבור בתי הספר הכלליים (מן המבוא – התכנית, תרצ"ב, עמ' 5). ככל הידוע זו הייתה תכנית הלימודים המפורטת הראשונה שנכתבה בזרם זה (קדמו לה מסמכים שונים אך לא תכנית מפורטת ומקיפה).¹⁷

במבוא לתכנית לימודי העברית נאמר:

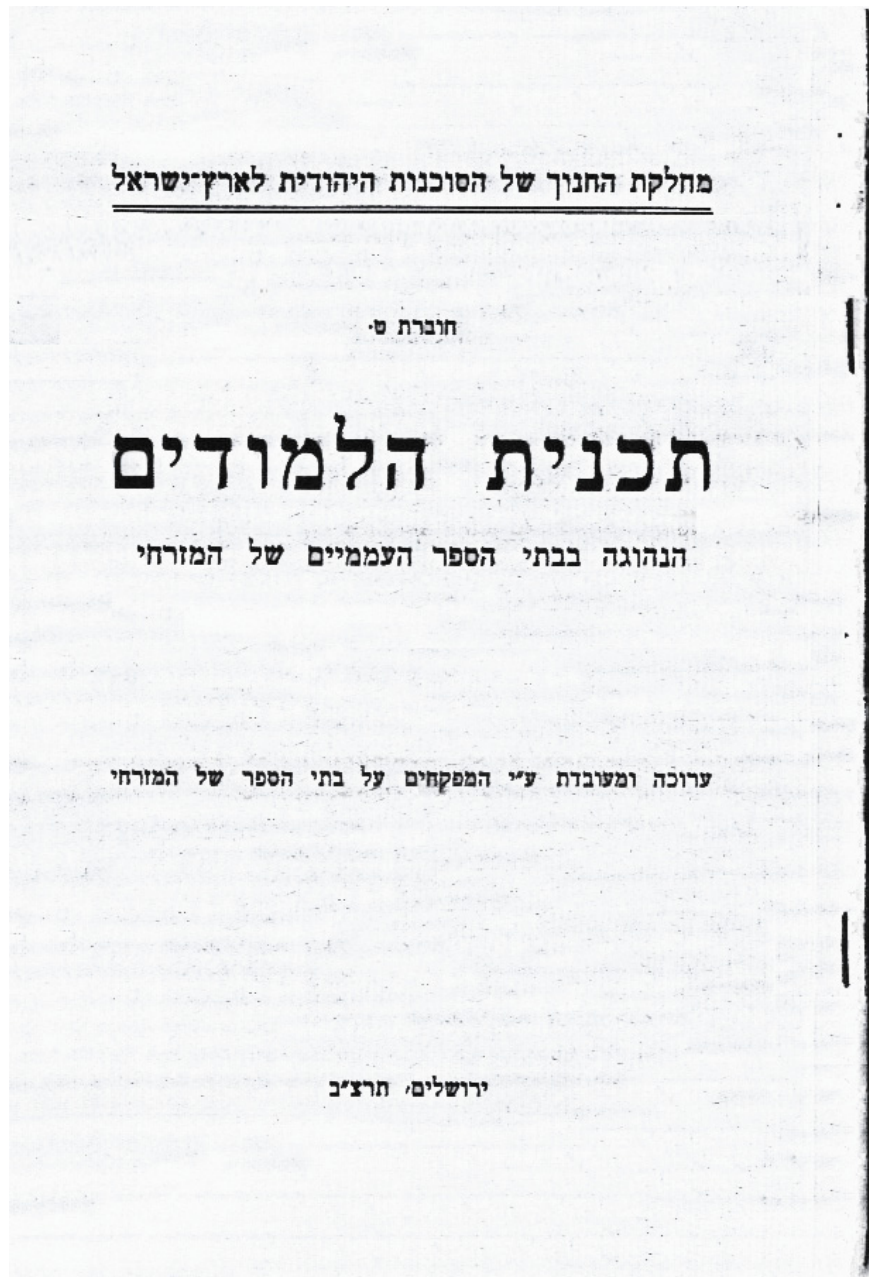
למוד השפה העברית צריך להקנות לתלמיד ידיעת השפה בדבור ובכתב ולהכשירו למהירות ההבעה ולבהירות הבטוי ולדיוקו. הזמן המקדש למקצע זה נותן לתלמיד את האפשרות לרכש בקיאות ביצירות אחדות מתוך הספרות ולהגיע לידי קריאת ספרי מופת מתוך הבנה והערכה (שם, עמ' 11).

מעיון במערכת השעות (שם, עמ' 7–8) רואים שבבתי הספר לבנים הוקדשו לעברית 5 שעות בכיתה ב, 4 שעות בכיתה ג-ה, ו-3 שעות בכיתות ו-ח, סך הכול: 26 שעות. אצל הבנות הוקדשו לעברית 28 שעות. בהשוואה למקצועות האחרים תפסה העברית את המקום השלישי אצל הבנים (אחרי תלמוד שלו הוקדשו 37 שעות, ותנ"ך – 30 שעות, ולפני חשבון – 24 שעות). אצל הבנות היה זה המקצוע הראשון מבחינה כמותית, לפני חשבון (26 שעות), לפני תורה (21 שעות) ולפני נביאים (21 שעות). במסגרת לימודי העברית עסקו בקריאה, כתיבה, ודקדוק. נתבונן למשל בסעיף ה"דקדוק" בתכנית לכיתה ז:

דקדוק: נטית שמות, נטית פעלי פ"י, פ"א, ע"ו וכפולים בכל הבנינים, נתוח מלים ומשפטים פשוטים ומרכבים (שם, עמ' 17).

מן התכנית עולה שהעברית הייתה מקצוע מכובד, מה שהתבטא הן במספר

¹⁷ כך משתמע מהכתוב במבוא, שם.

שער התכנית משנת תרצ"ב (1932)

השעות שהוקדשו לו הן בתוכני הלימוד. במרכז המקצוע עמד הדקדוק העברי.

תכנית הלימודים בעברית בבית הספר היסודי (משנת תשס"ג)
תכנית זו הנקראת "חינוך לשוני" פותחה באגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים במשרד החינוך ונכתבה על ידי צוות מומחים.¹⁸
נתבונן בדברים מתוך ההקדמה לתכנית:

תכנית הלימודים לבית הספר היסודי חינוך לשוני: עברית – שפה, ספרות ותרבות מתייחסת לשפה כאמצעי תקשורת בהקשר החברתי-תרבותי שבו חיים ופועלים דובריה.

התכנית היא ציר מרכזי של העשייה בבית הספר היות שכושרי ההבנה וההבעה הלשוניים משמשים את הלומדים בכל תחומי הדעת הנלמדים.

התכנית מיועדת לטפח דוברים, קוראים וכותבים פעילים וביקורתיים, שיגדלו להיות אזרחים המודעים לכוחה של המילה ובני אדם הרואים בשפה אמצעי ביטוי מרכזי לזהות אישית ייחודית (משרד החינוך, תשס"ג/1, עמ' 6).

מדברי ההקדמה רואים בבירור את הנטייה לצד העיסוק בתחומים הרווחים בבלשנות המודרנית והמעמידים את ההיבטים התקשורתיים במרכז. מעיון ברכיבי התכנית עולים הנושאים האלה: עולמות שיח, סוגות ותת-סוגות; ידע לשוני: לשון ושיח; קריאה, כתיבה, האזנה ודיבור (שם, עמ' 16–17). מעיון בכל פרקי התכנית אפשר לראות כי הדגש הושם על הנושא הראשון ("עולמות השיח"). הטקסט על סוגיו הוא העומד במרכז ההוראה. גם ההוראה בתחום הקרוי "לשון ושיח" מטרתה "הבנה והפקה של טקסטים דבורים וכתובים" (שם, עמ' 68), ורק בשוליו נלמדים נושאים ומונחים מתחום הלשון (ראו פירוטם שם, עמ' 69–72).

¹⁸ התכנית מוצגת גם באתר משרד החינוך במרשתת בכתובת זו:
http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tochniyot_Limudim/Chinu/ch_Leshoni/ChinuchLeshoni

התכנית המוצעת כוללת אפוא גם את הספרות, גם את הבנת הנקרא והנשמע וגם את הכתיבה והקריאה.¹⁹ כללו של דבר, המילה "דקדוק" אינה נזכרת בחוברת התכנית. הרכיב הדקדוקי שבה נקרא עתה "ידע לשוני", והוא בא בצמצום יחסי.²⁰

השתמעויות

א. שינוי פניו של המקצוע והפיחות במעמדו

מהשוואה בין תכניות הלימוד בתיכונים הראשונה של המאה העשרים ובין תכניות הלימוד בימינו אפשר לראות כי תכניות הלימודים בלשון העברית הן בביה"ס היסודי הן במכללות האקדמיות לחינוך – עברו מהפך. הדגשים השתנו: מעיסוק בידע הלשוני-דקדוקי פנינו בעיקר אל השיח והטקסט. המילה "דקדוק" נמחקה כליל מן המילון של המקצוע, והעיסוק בנושאים מתחום זה נדחק לשוליים. זאת ועוד, במהלך שני העשורים האחרונים אנו עדים גם לפיחות במספר השעות המוקדשות ללימודי הלשון. אני מוכרחה אפוא לקבוע בצער כי החינוך הממלכתי-דתי (והחינוך הממלכתי בכלל) ויתר על הידע הלשוני-דקדוקי כערך מכונן במערך החינוכי וההוראתי.

מובן שאין אנו שוללים את הוראת הענפים החדשים שצמחו בבלשנות הכללית ובלשון העברית בכלל זה. ללשון, כידוע, היבטים שונים, והבלשנות המודרנית התרחבה להכיל את ההיבטים השונים של הלשון. בצד הפילולוגיה הישנה (הגה, צורות, תחביר ולקסיקולוגיה) הבלשנים נותנים היום את דעתם גם על ההיבטים הלקסיקולוגיים, הסמנטיים, התקשורתיים והפרגמטיים של המבעים הלשוניים. ההכרה כי כל מבע יכול להידון מכמה זוויות לשוניות היא מסימני ההיכר של המדע הבלשני

¹⁹ כיוון שבתכנית לא צוין כמה שעות יש להקדיש למקצוע בכל כיתה מכיתות בית הספר היסודי, לא נוכל לערוך השוואה למספר השעות שהוקדשו בתכנית דלעיל.

²⁰ להשלמת התמונה נעיר כי בתכנית הלימודים החדשה לבתי הספר התיכוניים (משרד החינוך, תשס"ג/2) – אף שיש בה פרקי דקדוק רבים, גם בה מדגישים את ההיבטים התקשורתיים והפרגמטיים על חשבון הדקדוק הפורמלי, ולא ארחיב בזה. ראו:

http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Units/Tochniyot_Limudim/Ivrit/

./mavo

המודרני, וברור אפוא שאין אנו קוראים לחזרה אל הדקדוק המצומצם של ראשית המאה הקודמת ואין אנו יוצאים נגד התפיסה ההוליסטית של המקצוע. הרבה פנים ללשון, וכולם ראויים ללימוד. הטענה היא נגד ההופכים את הפירמידה על פניה, והשמים את היסודות בקדקוד הצר של הפירמידה ואת הנוספות משימים בבסיס. לטענתי, העיסוק בדקדוק הפורמלי, כלומר בחוקי ההגה ובחוקי הצורה והמשפט (תורת התחביר), הוא מיסודה של הוראת הלשון, ואילו הלקסיקולוגיה, הסמנטיקה, הסוציולוגוויסטיקה והפרגמטיקה – כבודם במקומם מונח, אך במקום הרביעי והחמישי והשישי. בתכנית החדשה, כאמור, הפירמידה הפוכה: הבסיס הוא התחומים התקשורתיים, הפרגמטיים והסמנטיים, והדקדוק בקדקוד הצר, וכך הוא נמצא בשולי תכניות הלימודים, והידע הולך ומתמעט.

ב. דקדוק עברי: קודש או חול?

כפי שראינו לעיל בתכנית הלימודים של "מרכז הרב" משנת תרפ"ב, העברית באה בין מקצועות הקודש והוכרה ככלי עזר ללימודי התנ"ך. למיטב ידיעתנו, מיקום זה של המקצוע במסגרת הקודש לא נמצא בתכניות הלימודים שנכתבו מאז ועד היום במערכת חינוך ממלכתית כלשהי, גם לא בתכנית הלימודים של "בתי הספר העממיים של המזרחי" משנת תרצ"ב (לעיל).

ואכן, המפקחים מחברי התכנית של בתי הספר העממיים של ה"מזרחי" מגלים טפח ממחשבותיהם בשאלה זו.

מדברי ד"ר י' מהרש"ק עולה שהוא דוגל בהוראת העברית מתוך התנ"ך. בארבע השנים הראשונות התנ"ך יהיה הספר המרכזי "ושאר המקצועות מסביב לו" (תכנית הלימודים, תרצ"ב, עמ' 48). "התנ"ך יהיה... לא מקצוע רגיל אלא מעין נובע המפרה את נפש הילד ופותח את לבו להבין ולהרגיש מתוך התנ"ך את השפה..." (שם). אשר ל"העברית המתהלכת בשוק – לה אינני דואג הרבה. ידע התלמיד את ספר הספרים, יהיה בקי

במבטאי התורה – לקלקל את לשונו יוכל על נקלה גם בשוק" (שם) 21. ניכר שהוא מעדיף את לימוד העברית הקלסית על לימוד העברית התקשורתית ושם את המקצוע בצד של הקודש.

ד"ר י' ברמן כתב: "עלינו לאזר אומץ ולהכניס את הרכוש הדתי-לאומי שלנו לכתלי בית המדרש החדש, כמו שהיה בישן. לא נבוא אז לחלק את תכניתנו לקדש לחוד ולחול לחוד, לתורה לחוד ולדרך ארץ לחוד, ללמודי יהדות וללמודי אנושיות" (שם, עמ' 39).

א"מ ליפשיץ כתב שם ש"כל התרבות והתורה ברוח אחת, ברוח של תורה [...] שאיפתנו היא שכל הלמודים ילמדו ברוח התורה" (עמ' 40–41). ועוד: "אסור שיהיה קרע בין קדש לחול" (שם, עמ' 44).

מדברי שלושתם עולה ההכרה האידאולוגית במעמדו של המקצוע או בצד לימודי הקודש (כך מהרש"ק), או – ויותר מכך – במזיגה של קודש וחול לרוח אחת (ברמן וליפשיץ). אך למרות השקפות אלו מקומו של מקצוע הדקדוק הוכרע כאמור בין לימודי החול. כבר לא היה זה "לשון הקודש" (כמו בתכנית הלימודים הנזכרת של "מרכז הרב" – רודיק, 1998, עמ' 81) אלא "עברית" סתם. ובכל זאת ניתן למקצוע מקום של כבוד בחינוך.

דברי סיום: האתגר

האם אפשר בתקופתנו לחזור אל הוראת הלשון של ימים ראשונים? האם זה מעשי? האם זה יתקבל? כפי שציינה רינה בן שחר (2003), בדורנו שבו תרבות ההמונים משדרת לצרכניה שתרגול מייגע אין לו מקום, קשה יהיה לשים את הדקדוק במרכז הוראת העברית.

²¹ עמדה דומה מציג פרופ' משה בר-אשר נשיא האקדמיה ללשון העברית. במאמרו (בר-אשר, תשס"ח) מעלה המחבר לדיון את אחת הבעיות המעסיקה את המומחים בחינוך בחוץ-לארץ, במיוחד במערכת החינוך האוניברסיטאית: איזו עברית ללמד – עברית קלאסית (בעיקר לשון המקרא, כולל הדקדוק המקראי) או עברית ישראלית מודרנית-תקשורתית? בר-אשר מציע להעדיף את לימודי העברית הקלאסית כיוון שהיא התשתית לכל ידע נוסף. לדעתו, "מי שלומד ויודע עברית קלסית, יודע גם עברית חדשה, ומי שלומד וחושב שהוא יודע רק עברית חדשה, גם עברית חדשה אינו יודע" (שם, עמ' לד).

ובכל זאת ועם זאת אציין בסיפוק כי חלק ניכר מהסטודנטים שלנו במכללה רוצים לדעת דקדוק. הם אינם רוצים את תיקוני הלשון בבחינת זה "אסור" וזה "מותר", הם מבקשים את הידע השלם. לדעתי, הנחלת הדקדוק תחשב עליהם את השפה. אי אפשר להסתפק בהוראה מזדמנת, ואי אפשר לקבל את הידע קרעים-קרעים. הידע חייב להיות מובנה, שיטתי, על כל פרטיו ודקדוקיו, מן המסד עד הטפחות.²² ואי אפשר להתחיל בסמנטיקה ובפרגמטיקה וכיו"ב לפני שידעם את יסודות הלשון; אין לבנות את הקומות העליונות לפני שבונים את היסודות ואת הקומות הראשונות. החינוך הדתי, האמון על התפיסה שהלשון אינה רק אמצעי תקשורת אלא "לשון הקודש", בייחוד במוכן שהעמיד רמב"ן: הלשון ככלי לאוצרות הקדושה של מקורותינו,²³ לשון המורשת הדתית-תרבותית של עמנו – יכול להיות – אם ירצה – הסמך של השינוי המתבקש במערכת החינוך ובחברה הישראלית.

כחלק ממהלך זה אני מציעה לבחון את האפשרות לקבוע את מקצוע הלשון העברית במסגרת לימודי הקודש. ארגון כזה אפשרי במוסדות החינוך הדתי כמו הישיבות התיכוניות המפרידות בין לימודי הקודש ללימודי החול. מהלך כזה נראה כעניין ארגוני-לוגיסטי גרידא, אך השפעתו על חברת התלמידים – אם יתמש – יכול להיות מרחיק לכת מבחינה חינוכית, ערכית ותרבותית.

לסיכום, נציב את האתגרים האלה: חזרה אל הדקדוק ההיסטורי בכל רמות החינוך, ובייחוד בהכשרת מורים, והעמדת המקצוע בין מקצועות הקודש במסגרות החינוכיות של הזרם הדתי-ציוני. כיוונים נוספים שלא נדונו במסגרת הנוכחית, כהעמדת מורי ישראל בחזית "מלחמת השפות"

²² וראו מאמרה הנזכר של בן שחר (2003) שבו קראה לחזרה אל הוראת הדקדוק כדיסציפלינה למרות הקשיים ולהקדשת שיעורים מיוחדים לדקדוק (בצד טיפוח ההיבטים הטקסטואליים).

²³ בהקשר זה ראו דברי רמב"ן בפירושו לשמות ל', יג. להבהרת המושג, כולל דעתו של רמב"ן, ראו חרל"פ, תשס"ח, עמ' 89–91.

העכשווית וכשילוב הכוחות של היצירה הדתית והתקשורת הדתית כמסמני כיוון בתרבות הלשון העברית – צריכים לעיון מיוחד.

מקורות

- בן-שחר, ר' (2003). עברית שפה שנואה? פנים, 24, עמ' 29–42.
- בר-אשר, מ' (תשס"ח). איזו עברית ללמד באוניברסיטאות באירופה ובאמריקה? בתוך: נ' נבו וע' אולשטיין (עורכות), *השפה העברית בעידן הגלובליזציה* (עמ' קלה-קמו). ירושלים: המרכז לחינוך יהודי ע"ש מלטון, האוניברסיטה העברית בירושלים. נדפס מחדש:
- ברנפלד, ש' (תרע"ב). מניחי הלשון. *הצפירה*, 56, עמ' 1–2 (גם בתוך: ר' סיון וג' קרסל (עורכים), *לקט תעודות לתולדות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית תר"ץ-תש"ל ולחידוש הדיבור העברי* [עמ' 135–138]. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תש"ל.
- גוטל, נ' (תשע"א). יחסו של הרב קוק לתחיית הלשון העברית. *שמעתין*, 177, עמ' 11–25.
- גרשוני, ש' (תשע"ב). עוד על הרב קוק, הרב מטברג והשפה העברית. *המעין*, נא (ג), עמ' 94–90.
- הרצל, ב"ז (תרפ"ב). *מדינת היהודים* (תרגום: מ' ברקוביץ). ורשה: הוצאת אחיאסף.
- זהר, ח' (תשס"ז). ר' אליעזר מאיר ליפשיץ ז"ל – "נפשי איוותה להקדיש עצמי לעבודת תורה וספרות". *מים מדלין*, 18, עמ' 43–89.
- (תשס"ח-תשס"ט). הרא"מ ליפשיץ 'קברניט' החינוך הדתי-לאומי בראשיתו – מבט על רקע אירועי זמנו ועל יחסיו עם הראי"ה קוק. *מים מדלין*, 19–20, עמ' 263–306.
- חרל"פ, ל' (תשס"ח). *סוכב תורה – פשט, פרשנות ומשמעות בפרשות השבוע ובמגילות*. ירושלים: הוצאת המכללה האקדמית הדתית לחינוך ע"ש רא"מ ליפשיץ.
- (2009). לאוצר המילים של הראי"ה קוק: מילים חדשות ומילים מחודשות, *Hador: The Hebrew Annual of America*, pp. 157–161.
- כרמי, ש' (תשנ"ה). תפיסותיהם ועמדותיהם של הגר"ח זוננפלד והראי"ה קוק בשאלת תחיית הלשון העברית והנהגתה כשפת הוראה. *דוד לדוד*, ז, עמ' 61–113.
- ניר, ר' (תשס"ה). לשון של תרבות ותרבות של לשון. בתוך: ר' בורשטיין (עורכת), *ספר איתי זמון – אסופת מאמרים של מרצים במכללה לחינוך ע"ש דוד ילין* (עמ' 403–412). ירושלים: המכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.
- פדרבוש, ש' (תשכ"ח). *הלשון העברית בישראל ובעמים*. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- קוק, הרב א"י (תשמ"ה). *אגרות הראיה*, א-ג. ירושלים: מוסד הרב קוק.
- קלזנר, י' (תש"ו). *דרכי לקראת התחיה והגאולה – אבטוביגראפיה*. תל-אביב וירושלים: מסדה.

רודיק, י' (1998). *חיים של יצירה – ישיבת "מרכז הרב" לדורותיה*. ירושלים: הוצאת המחבר.

רוזנברג, ש' (תשמ"ה). *מבוא להגותו של הראי"ה*. בתוך: ב' איש שלום וש' רוזנברג (עורכים), *יובל אורות – הגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל* (עמ' 27–105). ירושלים: ספריית אלינר, ההסתדרות הציונית העולמית.

שבט, א', וגוטל, נ' (תש"ע). *תכנית הלימודים בישיבת מרכז הרב לשנה"ל תרפ"ו*. *אודישת*, א, עמ' 1–7.

שובל, כ' (תשס"ח). *הרא"ם (אליעזר מאיר) ליפשיץ מחנך "המזרחי" ואיש הלשון*. *לשוננו לעם*, נז (ד).

שמש, ד' (תשנ"א). *בית המדרש למורים "מזרחי" – מסד לחינוך הדתי לאומי*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, מינהל החינוך הדתי – גף הכשרת מורים והמכללה הדתית למורים ע"ש רא"מ ליפשיץ.

תכניות לימודים:

משרד החינוך והתרבות (תשנ"ט). *לימודי היסוד בלשון עברית במכללות לחינוך (מהדורת עיצוב)*, ירושלים: האגף להכשרה ולהשתלמות של עובדי הוראה.

משרד החינוך, התרבות והספורט (תשס"ג). *לימודי היסוד בלשון העברית במכללות להכשרת עובדי הוראה*. ירושלים (פרסום פנימי).

משרד החינוך, התרבות והספורט (תשס"ג/1). *תכנית לימודים – חינוך לשוני לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי-דתי*. ירושלים: המזכירות הפדגוגית, האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים.

משרד החינוך (תשס"ג/2). *תכנית לימודים – עברית לבית הספר העל-יסודי הממלכתי והממלכתי-דתי*. ירושלים: המזכירות הפדגוגית, האגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים.

תכנית בית המדרש למורים "מזרחי" בירושלים – הצעה בכתב יד (תרפ"ג). ירושלים.

מחלקת החנוך של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל (תרצ"ב). *תכנית הלימודים הנהוגה בבתי הספר העממיים של המזרחי – ערוכה ומעובדת ע"י המפקחים על בתי הספר של המזרחי* (תרצ"ב). ירושלים.